

ARTIKEL

'Neem mijn ei, eet ervan en vergeet mij niet'

De inclusief-ecologische voorstelling *Herinner ons* als casus van interperformativiteit en intertekstualiteit in klimaatperformancekunst

Deborah de Koning en Frank Bosman¹

Abstract

This article analyzes Christian liturgical elements in the performance *Herinner ons* [*Remember us*] as a case study to illustrate the relevance of interperformativity and intertextuality in contemporary climate performance art. The theatrical farewell ceremony, staged by Gouden Haas in 2023, invites the audience to become part of an inclusive ecological community. This invitation incorporates various Christian liturgical elements adapted for the occasion, capitalizing on the ritual repertoire of existing (religious) traditions modified to address the current theme of the climate crisis. Using *Herinner ons* as a case study, this article argues that intertextuality and interperformativity are relevant in the process of meaning-making prompted by the current climate crisis. In this process, existing liturgical and ritual practices undergo transformation, acquiring new forms and meanings in response to the challenges posed by the climate crisis.

Keywords: *Eucharist, interperformativity, intertextuality, climate crisis, meaning-making, ritual, climate art, Herinner ons*

-
- 1 Deborah de Koning werkt als postdoctoraal onderzoeker aan de Tilburg School of Catholic Theology. Haar onderzoek richt zich op hedendaagse rituele en materiële dimensies van religies. Ze werkt daarnaast als gastdocent Aziatische religies aan diverse theologische instellingen. Frank G. Bosman is cultuurtheoloog, verbonden aan de Tilburg School of Catholic Theology. Zijn onderzoek richt zich op religie, theologie en moderne cultuur en samenleving.

Deze publicatie maakt deel uit van het project *Apocalypse and Climate Change: Impact of Religious Vocabularies in the Netherlands* (projectnummer 406.21.FHR.017) van het onderzoeksprogramma Open Competition SSH 2021 dat (mede) is gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Op een zonovergoten namiddag in mei vormt zich een opvallende begrafenisstoet op de uit 24 hectare bestaande natuurbegraafplaats in Geestmerloo, Noord-Holland. Normaliter worden op deze begraafplaats de lichamen van overleden mensen ter aarde besteld, maar op deze dag is er een begrafenisstoet voor een vlindersoort die in 1979 is uitgestorven: het duingentiaanblauwtje. Het kistje voor het duingentiaanblauwtje wordt in de stoet naar een open grasveld op de natuurbegraafplaats gebracht waar een grote hoeveelheid houten grafkistjes staat (zie afbeelding 1). Ergens halverwege de voorstelling spreekt een van de acteurs vanaf een houten kistje op gedragen wijze:

Ik beleid dat ik gezondigd heb in economie [...] in economie en daden, in woord en gebaar, door mijn schuld [...] door mijn schuld, door mijn grote schuld [...] en daarom vraag ik de dunbekwulp, de wolharige mammoet, de dodo mij te vergeven. Vergeef mij [...] de dunbekwulp zal bij ons zijn. (Herinner ons, 20 mei 2023, Geestmerloo)

Alle andere aanwezigen antwoorden daarop met: 'Ach mens.' Het is een variatie op de klassieke schuldbelijdenis uit de rooms-katholieke mis, inclusief het collectieve 'be-amen'. Niet veel later begint een van de acteurs rozijntjes uit een klein grafkistje uit te reiken. Wederom gaat het om een verwijzing naar de rooms-katholieke-liturgie: de communiegang waarbij de gelovigen van de priester of diaken een geconsacreerde hostie krijgen aangereikt. En zo zijn er in de voorstelling *Herinner ons* nog vele verwijzingen te vinden naar de rooms-katholieke-liturgie in het algemeen en de rooms-katholieke-eucharistieviering in het bijzonder, zoals die na het Tweede Vaticaans Concilie in Nederland gebruikelijk zijn.

In de theatrale afscheidsceremonie *Herinner ons* van het theatergezelschap Gouden Haas komen verschillende domeinen bijeen die elkaar wederzijds beïnvloeden. *Herinner ons* is een vorm van klimaatperformancekunst waarin voorstelling over en activisme rond ecologie en de huidige klimaatcrisis samenkomen.

Afbeelding 1 Kleine grafkistjes die ingezet worden tijdens de theatrale afscheidsceremonie *Herinner ons*, opgevoerd door Gouden Haas. Geestmerloo, 20 mei 2023. © Deborah de Koning.

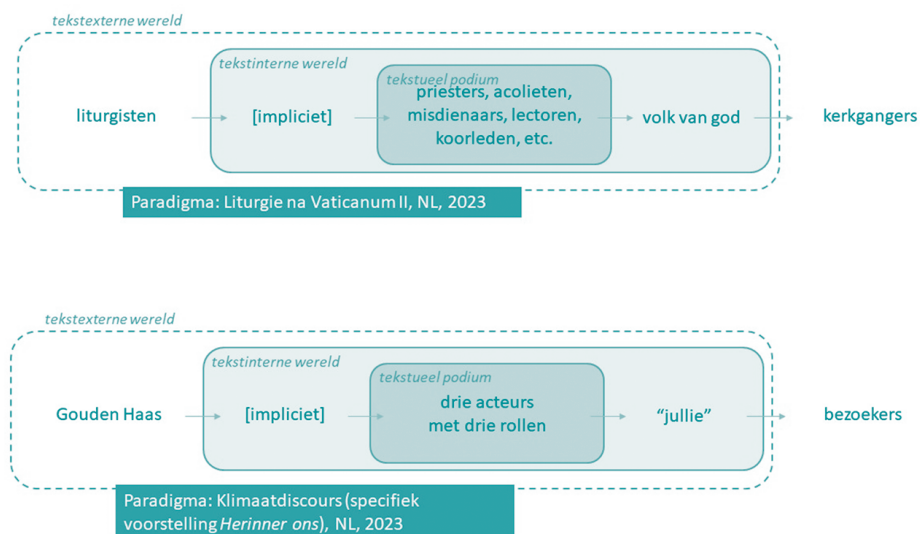
Onze analyse richt zich primair op de verhouding tussen de (inter)tekstuele en (inter)performatieve relaties tussen de in en door de voorstelling ‘geciteerde’ rooms-katholieke eucharistieviering enerzijds en de citerende voorstelling anderzijds. Het betreft hier een analyse van interne communicatie tussen twee ‘eucharistische uitvoeringen’ waarbij we in eerste instantie de voorstelling(en) zelf willen laten spreken, dat wil zeggen zonder een beroep te doen op de schrijvers van *Herinner ons* of de acteurs die daarin hun rol spelen. Er bestaat hierin één uitzondering: in de beschrijving van de ontstaansgeschiedenis van de voorstelling komen deze personen wel aan het woord.

De vraag die wij beantwoorden door de specifieke ‘eucharistieviering’ in de voorstelling *Herinner ons* als casus te analyseren, is hoe intertekstualiteit en interperformativiteit – specifiek in relatie tot bestaande religieuze tradities – functioneren in hedendaagse praktijken van betekenisgeving in reactie op de klimaatcrisis. Om deze vraag te beantwoorden, introduceren wij ten eerste ons conceptueel kader

met daarbinnen de begrippen ‘intertekstualiteit’ en ‘interperformativiteit’. Ten tweede geven we de contexten van de twee ‘teksten’ in kwestie, namelijk de geciteerde rooms-katholieke eucharistieviering en de citerende voorstelling *Herinner ons*. Ten derde volgen de intertekstuele en interperformatieve analyses zelf. Het artikel wordt afgesloten met een discussie waarin de opbrengsten van de analyse verbonden worden aan de overkoepelende vraag over de functies van hedendaagse klimaatperformancekunst en wat dit betekent voor bestaande religieuze tradities.

Theoretisch kader: intertekstualiteit en interperformativiteit

Beide teksten – *Herinner ons* en de eucharistieviering – staan met elkaar in verhouding, zoals we hierboven al kort inleidden. Om die verhouding te kunnen bepalen, maken we gebruik van de communicatieve hermeneutiek zoals die ontwikkeld is door Bosman en Van Wieringen (2022). Deze hermeneutiek differentieert tussen de verschillende tekstinterne en tekstexterne instanties die bij het communicatieproces betrokken zijn. Elk van deze instanties kan gekozen worden als hermeneutisch uitgangspunt voor de interpretatie van een tekst, waarbij het begrip ‘tekst’ moet worden verstaan als een communicatiemedium waaronder geschreven teksten en afbeeldingen, maar ook films, games en voorstellingen vallen (zie schema 1). *Herinner ons* en de rooms-katholieke eucharistieviering vallen hier ook onder.

Schema 1 Basisschema communicatieve hermeneutiek, toegepast op de voorstelling *Herinner ons* (beneden) en de rooms-katholieke eucharistieviering (boven).

De communicatieve hermeneutiek onderscheidt drie soorten instanties. Ten eerste staan buiten de tekst de zogenaamde tekstexterne schrijver(s) en lezer(s). Deze instanties zijn mensen van vlees en bloed die buiten de tekst staan en deze zenden of juist ontvangen. De tekstexterne auteurs hebben hun eigen (impliciete of expliciete) inspiraties, overtuigingen en motivaties, waar zij zich wel/niet van bewust zijn en waarover zij wel/niet eerlijk kunnen of willen communiceren buiten de door hen geconstrueerde tekst om. Eveneens hebben tekstexterne lezers een eigenstandige positie ten opzichte van de door hen gelezen tekst: zij kunnen de tekst juist verstaan of niet verstaan, lezen of negeren, helemaal afkijken of halverwege stoppen, deze aanvaarden of juist afwijzen.

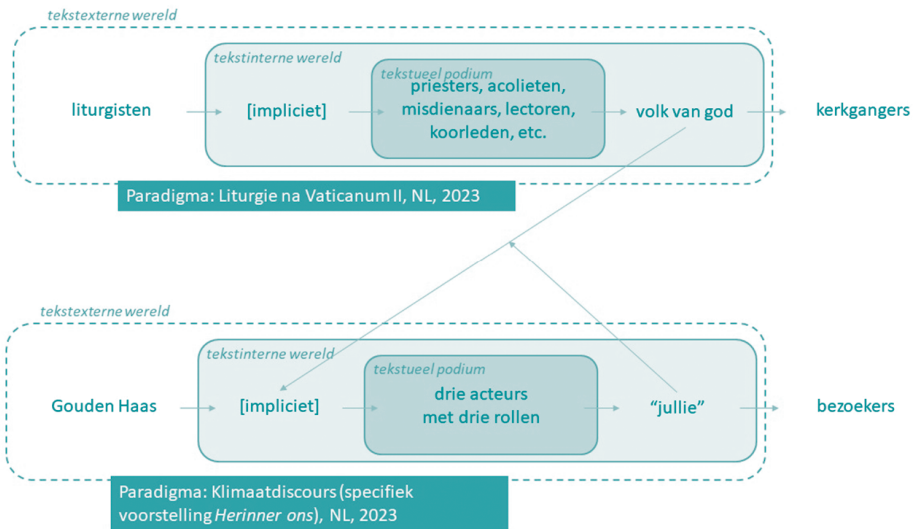
In het geval van onze casus: voor *Herinner ons* gelden de scriptschrijver en regisseur als de externe schrijvers en de bezoekers van een individuele voorstelling als tekstexterne lezers. Voor de rooms-katholieke eucharistie gelden de officiële rooms-katholieke liturgisten als externe schrijvers en de deelnemers aan een individuele rooms-katholieke eucharistieviering als tekstexterne lezers. Beide groepen bezoekers van beide ‘voorstellingen’ bevinden zich ten opzichte van die voorstellingen in een onheldere positie: zij kunnen de voorstelling in meer of mindere mate begrijpen en/of deze in meer of mindere mate aanvaarden.

Ten tweede staan binnen de tekst de zogenaamde tekstinterne schrijver en lezer. Dit zijn geen mensen van vlees en bloed, maar al dan niet expliciet in de tekst opduikende instanties die optreden als zender en ontvanger binnen de tekst zelf. Deze interne auteur heeft geen geheimen, geen onuitgesproken motivaties, overtuigingen of inspiraties, doch alleen wat door de tekst van hem (*neutrum*) duidelijk wordt. Deze interne lezer is een perfecte lezer in de zin dat hij (wederom *neutrum*) altijd een perfecte kennis heeft van hetgeen de interne schrijver wil communiceren. De interne lezer heeft geen keuze in het aangaan van de communicatie, zoals de externe lezer dat wel heeft, noch heeft deze interne lezer een moreel oordeel over de inhoud van de communicatie of over de interne schrijver, iets wat de externe lezer wel degelijk kan hebben.

In het geval van *Herinner ons* en de eucharistieviering gaat de (impliciete) tekstinterne auteur verscholen achter meerdere op het tekstuele podium acterende karakters, waaronder een ‘ik’-figuur, een ‘jij’- of ‘gij’-figuur, een ‘jullie’ of een ‘wij’. In dat laatste geval neemt de tekstinterne auteur de tekstinterne lezer op in een collectief dat onder controle staat van de interne auteur. De interne lezer gaat daar probleemloos in mee, maar de tekstexterne lezer kan hier heel anders beslissen.

Intertekstualiteit

Beiden teksten – *Herinner ons* en de eucharistieviering – hebben, in communicatieve zin, een dubbele verhouding met elkaar: naast sprake van een intertekstuele verhouding is er ook sprake van interperformativiteit, omdat beide teksten een performatief karakter hebben. Deze termen vereisen toelichting, te beginnen met intertekstualiteit. Als de ene tekst een andere tekst citeert – letterlijk, parafraserend, analoog – ontstaat intertekstualiteit (zie schema 2). De historisch oudere tekst wordt aangeduid als de ‘geciteerde tekst’, de historisch jongere tekst als de ‘citerende tekst’. In onze *case study* vormen (fragmenten van) de rooms-katholieke eucharistieviering de geciteerde tekst en de opvoering van een inclusief-ecologische eucharistieviering in *Herinner ons* de citerende tekst: immers, het is de voorstelling die de associatie met de rooms-katholieke eucharistieviering oproept en niet omgekeerd.

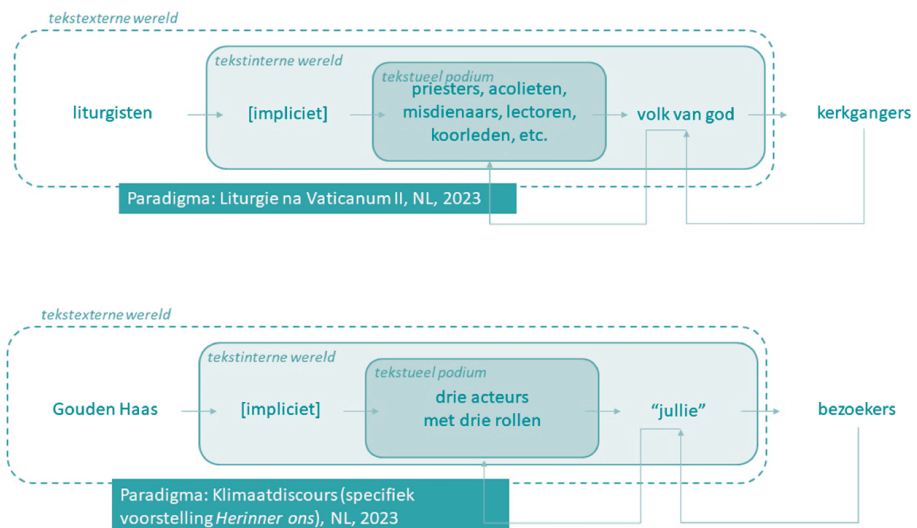

Schema 2 Intertekstualiteit, toegepast op de voorstelling *Herinner ons* (beneden) en de rooms-katholieke eucharistieviering (boven).

In het geval van intertekstualiteit – de ene tekst citeert de ander – is het aan de tekst-interne lezer van de citerende tekst om de verhouding tussen de citerende en de geciteerde tekst te begrijpen. De geciteerde tekst kan door de citerende tekst worden afgewezen, belachelijk worden gemaakt of worden bekritiseerd. Maar de geciteerde tekst kan ook bevestigd, aangevuld of verdedigd worden. Ook is een combinatie van beide mogelijk. Wat de concrete communicatieve verhouding tussen *Herinner ons* en de eucharistieviering is, zal blijken uit onze verdere analyse.

Performativiteit

Vertaald naar de voornoemde communicatieve hermeneutiek, betekent performativiteit dat voor de communicatie in de geciteerde en citerende uitvoering van de eucharistie de volgende situatie bestaat (zie schema 3): de tekstinterne schrijver van de citerende opvoering vraagt – via de karakters op het toneel (en via de tekstinterne lezer) – aan de tekstexterne lezers (het publiek dat de voorstelling meemaakt) of zij zich willen vereenzelvigen met de (perfecte) tekstinterne lezing en als zodanig de hen door de tekstinterne schrijver opgedragen rol willen vervullen. Maar ook deze tekstexterne lezers blijven mensen van vlees en bloed. Dat betekent dat de bezoekers van *Herinner ons* kunnen kiezen of ze zich gedragen of niet. Met andere woorden: of ze wel of niet willen mee doen aan het performatieve script.

Schema 3 Basisschema performativiteit, toegepast op de voorstelling *Herinner ons* (beneden) en de rooms-katholieke eucharistieviering (boven).

In het geval van de voorstelling *Herinner ons* wordt het publiek – de tekstexterne lezers – bij het performatieve onderdeel van de citerende rooms-katholieke eucharistieviering betrokken. Ze staan er niet alleen passief naar te kijken en te luisteren, zoals bij sommige traditionele vormen van toneel en theater, maar worden opgenomen in de voorstelling. Ze worden uitgenodigd om te gaan staan (wat ze ook doen), ze worden uitgenodigd om de ‘gebeden’ te beantwoorden met ‘ach mens’ en sommigen van hen krijgen iets later rozijntjes overhandigd. Ook al is het maar klein en bescheiden, *Herinner ons* roept haar publiek op te participeren in dit specifieke

citerende ritueel. Individuele bezoekers kunnen besluiten dat wel of niet te doen: de een kan enthousiast meedoen zoals de voorstelling dat vraagt, terwijl de ander zich wellicht geneert en bij de voorstelling wegloupt. De rooms-katholieke eucharistie is ook als performatief te kwalificeren, maar dat vereist nog enkele aanvulling. We geven die later in ons artikel.

Interperformativiteit

Wij betogen dat *Herinner ons* en de eucharistieviering niet alleen beide performatieve teksten zijn die in een intertekstuele verhouding tot elkaar staan, maar dat beide ook in een interperformatieve relatie staan. Daarom spreken we over een intertekstuele én interperformatieve analyse. Op basis van de beschrijving die Ward Parks (Parks 2019, 157) geeft over de interperformativiteit van gedichten in orale tradities, kan interperformativiteit als volgt omschreven worden: de dimensie van een performance die bestaat in relatie tot andere performances. We zouden hier dus in termen van herkenbaarheid (door herhaling) kunnen spreken, maar dit verdient nog nadere uitleg. Gebaseerd op het werk van Richard Schechner, die stelt dat alle performance 'hersteld gedrag' is, stelt Margaret Drewal dat performance in essentie intertekstueel en interperformatief is. Dit omdat de performers voor de belichaamde praktijken die zij uitvoeren, gebruik maken van onder andere bestaande mythen en eerdere performances. Daarbij kunnen zij overigens ook bewust voor een kritische afwijking daarvan kiezen (Drewal 1992, 3).

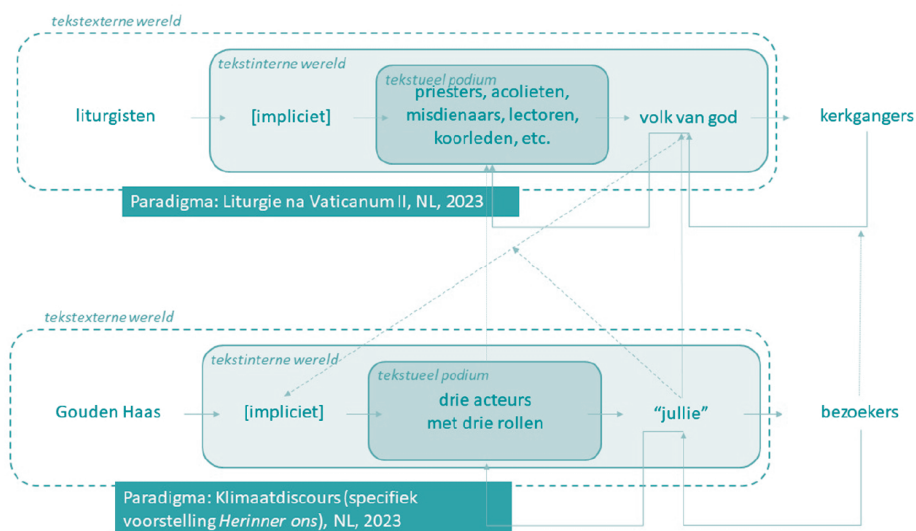
Interperformativiteit kan binnen de rituele context van een religie duiden op herkenbaarheid die door middel van herhaling (meestal van eerdere uitvoeringen van het ritueel) wordt opgeroepen. Herhaling wordt als een van de centrale kenmerken van rituelen gezien (Grimes 2014, 194). Herhaling kan een gevoel van vertrouwdheid oproepen, maar aan de andere kant kan een kritisch verschil in die herhaling – soms kan dat alleen de context zijn of het gebruik van een ander medium – ook precies alles op scherp stellen. Interperformativiteit is in diverse kunstvormen door performers vaak op die manier ingezet. Met verwijzing naar eerdere performances hebben zij daarmee een alternatief perspectief of tegengeluid in de context van maatschappelijke problemen willen aanreiken.

Een voorbeeld van interperformativiteit als kritisch geluid was de wisselwerking tussen theater en oratorium enerzijds en politiek en entertainment anderzijds tijdens het Amerikaanse antebellum (circa 1820-1860), die gekenmerkt werd door discussies over (afschaffing van) slavernij. In verschillende opvoeringen tijdens het Amerikaanse antebellum (als voorbeeld noemt Laura Mielke de opvoeringen van de roman *Dred*) werden verwijzingen naar publieke voordrachten, *Christian revival*-preken en rechtspraak ingezet om een breed scala van (kritische) perspectieven op slavernij en

geweld te schetsen (Mielke 2019). Deze verwijzingen, die performatief werden opgevoerd, werden herkend door het publiek in hun relatie tot andere performances, maar in de opvoeringen riepen deze referenties andere betekenissen op.

Vertaald naar de door ons gebruikte communicatieve hermeneutiek betekent interperformativiteit een combinatie tussen intertekstualiteit en performativiteit (zie schema 4). Beide teksten staan in intertekstueel verband met elkaar, wat ervoor zorgt dat de geciteerde tekst (eucharistieviering) meeresoneert in de citerende tekst (*Herinner ons*). Beide teksten zijn ook performatief, wat betekent dat de tekstexterne lezers worden aangemoedigd te participeren in de materialisatie van beide teksten. Beide teksten staan daarom ook in interperformatief verband met elkaar, wat er voor zorgt dat de tekstexterne lezers van de citerende tekst (*Herinner ons*) ook worden gestimuleerd om te participeren in zowel de citerende als de geciteerde (eucharistieviering) performatieve tekst.

Schema 4 Interperformativiteit, toegepast op de voorstelling *Herinner ons* (beneden) en de rooms-katholieke eucharistieviering (boven).

Contextualisatie: twee voorstellingen

Het citeren van de rooms-katholieke eucharistieviering als ritueel (met daarin taal gecombineerd met performativiteit) binnen de voorstelling *Herinner ons* is het uitgangspunt van onze analyse. De citerende en de geciteerde vieringen (of performances) worden hieronder toegelicht.

Citerende voorstelling: *Herinner ons*

Herinner ons is een productie van het theatergezelschap Gouden Haas. Dit Nederlandse theatergezelschap stelt sinds een aantal jaar ecologische vraagstukken centraal in de performances. In *Mens Boom Dier*, een productie van Gouden Haas uit 2021, stond de relatie tussen de mens en de medenatuur centraal. In die performance kregen dieren en bomen een stem en hielden zij de mens een spiegel van klimaatbewustzijn en schuld voor. De performance *Herinner ons* die in het voorjaar en de zomer van 2023 in Nederland op drie locaties werd opgevoerd, kan als een volgende fase in de doorgaande lijn van ecologisch bewustzijn in de performances van Gouden Haas worden gezien (interview Gienke Deuten met auteurs, 5 september 2023, Tilburg). *Herinner ons* gaat nog een stap verder dan haar voorganger en biedt naast klimaatbewustzijn ook allerlei alternatieven om met ecologisch verlies om te gaan.

Herinner ons wordt door regisseur Gienke Deuten omschreven als een theatrale afscheidsceremonie. Het idee hiervoor ontstond vanuit de gedachte dat veel dieren naamloos verdwijnen van de aardbodem – vaak door het toedoen van mensen – en dat die diersoorten een waardig afscheid verdienen. Daarmee sluit de performance nauw aan bij het veld van ecologische rouwrituelen. Ecologische rouwrituelen zijn zingevende praktijken die verbonden zijn aan ecologische rouw. Ecologische rouw is de rouw die ervaren wordt als gevolg van ondervonden of geanticipeerd ecologisch verlies: het verlies van soorten, ecosystemen en landschappen door veranderingen in het milieu (Cunsolo en Ellis 2018, 275). In *Herinner ons* staat vooral de rouw voor verlies van soorten centraal en zijn het met name de rituelen die ontleend zijn aan bestaande religieuze tradities die handvatten aanreiken om met de ecologische rouw om te gaan.

De titel *Herinner ons* beoogt de ‘stem van de uitgestorven soorten’ te laten klinken onder de mensen: ‘Herinner ons die er niet meer zijn’, een titel die afgeleid is van de ‘Weeklacht van Dido’ uit Henry Purcells *Dido en Aeneas* (1688). Aan het begin van *Herinner ons* wordt de toon van de performance helder uiteengezet met de begrafenistoet die door acteurs en aanwezigen gevormd werd voor het uitgestorven duingentiaanblauwtje. Deze begrafenistoet beoogde het duingentiaanblauwtje de laatste eer te bewijzen (interview Gienke Deuten met auteurs, 5 september 2023, Tilburg).

In de performance wordt de mens ook aan de eigen sterfelijkheid herinnerd: 'Herinner ons aan wie wij zijn,' volgt in een kritische reflectie op de citering van de rooms-katholieke eucharistie in *Herinner ons* (zie verderop voor meer details). Daarmee wordt ook een beroep gedaan op de mens om zich te herinneren of te realiseren dat hij/zij onderdeel uitmaakt van hetzelfde grote levende geheel, een verbondenheid met alle andere levende (en gestorven) wezens (*Herinner ons*, 20 mei 2023, Geestmerloo). Dat de menselijke soort de volgende is in de rij van extincties, wordt heel expliciet gemaakt in het gebruik van een digitaal bord waarop het getal van extincties oploopt. Bij het getal 7.350.000 vindt de extinctie van de menselijke soort plaats. Een diersoort zoals het duingentiaanblauwtje is in de rij van extincties een voorganger van de menselijke soort. *Herinner ons* herinnert ons aan onze eigen eindigheid, die we delen met de generaties voor ons – de grafkistjes op de natuurbegraafplaats zijn hier tekenend voor – en dit wordt in de performance verbreed door gedeelde verbondenheid van eindigheid met andere soorten aan te kaarten.

Tijdens *Herinner ons* wordt het publiek regelmatig actief betrokken om die gedeelde verbondenheid te creëren. Daarbij vervaagt soms tijdelijk het onderscheid tussen acteurs en publiek. Dit gebeurt bijvoorbeeld al bij aanvang door het vormen van een erehaag en een begrafenisstoet. Van de effectiviteit van klimaatkunst wordt wel gesteld dat deze vergroot wanneer de kunstvorm voorbij het tweedimensionale reikt en de toeschouwer ook deelnemer wordt. Gabriella Giannachi (2012) geeft deze verschuiving exemplarisch weer in haar onderscheid tussen drie typen klimaatkunst. Bij *representation* gaat het vaak om tweedimensionale kunstwerken die de klimaatcrisis in beeld brengen. De subject-object scheiding van het bekijken van dystopische (toekomst)beelden resulteert vaak in een beweging van distantie. Onder *performing* worden kunstvormen geschaard waarbij meerdere zintuigen aangesproken worden. Hier noemt Giannachi installaties met grootschalige driedimensionale mixed-media constructies waarbij de toeschouwer in een multizintuigelijke ervaring ondergedompeld wordt. De scheiding tussen subject en object vervaagt. Ook zijn er kunstvormen die gericht zijn op gedragsverandering door middel van participatie (*mitigating*) in het kunstproject. Daarbij dragen deelnemers bij aan het creatieve proces van het (creëren) van het kunstwerk (Giannachi 2012, 125). *Herinner ons* is een vorm van klimaatperformancekunst die door de inzet van ritueel repertoire de aanwezigen onderdeel laat uitmaken van een grotere afscheidsceremonie die ze creëert. De aanwezigen participeren daardoor in het kunstcreërende proces. Hiermee valt *Herinner ons* in de derde categorie van de *mitigating* klimaatkunst.

Herinner ons speelt heel bewust met verwijzingen naar het westerse christendom. De eucharistie is bewust opgenomen in *Herinner ons* om de klimaatschuldvraag waar veel mensen mee worstelen te benoemen en daar associatief vorm aan te geven.

De acteur die de eucharistie citeert in *Herinner ons*, verduidelijkte dat hijzelf deze associatie had van schuld en herinneren door het katholicisme van zijn opvoeding. Theater, zo stelde hij, is werken met associaties en met beelden die in het collectieve geheugen zitten en in Nederland kunnen we daarvoor uit de christelijke traditie putten (interview Tim Hammer met auteurs, 5 september 2023, Tilburg). De eucharistieviering zoals die in *Herinner ons* naar voren komt, ondergaat allerlei aanpassingen zodat een ecologisch-inclusieve gemeenschap wordt gecreëerd. Dit past bij de bredere inzet van *Herinner ons* om klimaatbewustzijn aan te kaarten (interview Gienke Deuten met auteurs, 5 september 2023, Tilburg).

Geciteerde voorstelling: rooms-katholieke eucharistieviering

De eucharistieviering of (heilige) mis is een van de zeven sacramenten van de rooms-katholieke traditie en voor bijna alle gelovigen het sacrament dat hen het meest wordt bediend (Power 2003). Hoewel op meerdere plekken in Nederland en in de wereld op elke dag van de week een dergelijke viering wordt gehouden, is de viering op de zondag de belangrijkste. Het woord 'eucharistie' is afgeleid van het Griekse *eucharisteo*, dat 'dank zeggen' betekent. Centraal in elke eucharistie staan het lezen uit en overwegen van (geselecteerde) passages uit het Oude en Nieuwe Testament enerzijds en het vieren van de eucharistische maaltijd anderzijds. Tijdens het maaltijdgedeelte worden brood en wijn geconsacreerd door de voorgaande priester tot lichaam en bloed van Christus. Hoewel in sommige gevallen zowel brood als wijn aan de gelovigen wordt aangeboden ter consumptie, is in de praktijk meestal alleen het brood, in de vorm van een hostie, te nuttigen (Kilmartin 2004).

De rooms-katholieke traditie staat bekend om zijn liturgische vormvastigheid (Foley 2011). Daarom kent de rooms-katholieke viering van de eucharistie een min of meer vaste opbouw. Sinds de liturgiehervormingen van het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965) bestaat de liturgie – althans in die kerken die de Romeinse ritus (vorm) volgen – uit de volgende elementen: (1) Openingsriten, waartoe begroeting, schuldbelijdenis, Kyrie, Gloria (alleen op zondag) en gebed behoren; (2) Liturgie van het woord, bestaande uit twee of drie lezingen uit Oude en Nieuwe Testament, gecombineerd met een lied of een Psalm en het Alleluja-vers, afgesloten door preek, geloofsbelijdenis (alleen op zondag) en voorbeden; (3) Eucharistische liturgie, bestaande uit diverse kleinere gebeden, het eucharistisch gebed (dat zelf bestaat uit prelatie, het 'Heilige, heilig', de epiklese, de anamnese en de slotdoxologie), het Onze Vader, het gebed om vrede, het Lam Gods en de communiegang; (4) De slotriten, bestaande uit wegzending en zegen.

Met name na de vernieuwingen van Vaticanum II wordt in de rooms-katholieke theologie veel nadruk gelegd op de actieve participatie van de gelovigen in de liturgie;

dit tegenover een meer spiritueel-passieve houding zoals deze was gegroeid in de eeuwen daarvoor in het Westen (Elich 2013). De eucharistie vraagt om actieve participatie, wat in de termen van de communicatieve hermeneutiek betekent dat de tekstexterne deelnemers aan de eucharistie door de tekstinterne auteur worden gevraagd zich te verenigen met de tekstinterne lezer – lid van het volk Gods – en zich als zodanig te manifesteren, dat wil zeggen, in woord en handeling te participeren in het ritueel.

Analyse van intertekstuele en interperformatieve relaties

In deze sectie worden de intertekstuele en interperformatieve relaties tussen *Herinner ons* en de rooms-katholieke eucharistieviering geanalyseerd en een reflectie op de relevantie van deze verbanden gegeven.

‘In de naam van’ en ‘ach mens’: inzicht in gebrek aan verbinding met medenatuur

Ongeveer in het midden van de performance spreekt een van de acteurs een aantal regels uit die naar verschillende vaste gebeden van de rooms-katholieke eucharistieviering verwijzen. De eerste is de frase: ‘In de naam van de planten, de dieren en het eencellige, ach mens, ach mens.’ Deze driedubbele frase plus afsluiting lijkt sterk op de openingsbede van bijna alle rooms-katholieke gebeden die ook aan het begin van de eucharistieviering worden uitgesproken: ‘In de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest, amen.’ De performance biedt een dubbele verwijzing aan: de aanroeping van de christelijke trinitaire God (vader, zoon en geest) wordt vervangen door een ecologische eenheid (planten, dieren en eencellige) en het traditionele ‘amen’ (van het Hebreeuwse woord dat ‘het zij zo’ betekent) wordt vervangen door ‘ach mens’, waarna de acteur een uitnodiging naar het publiek doet om het ‘ach mens’ te herhalen. In plaats van de gebruikelijke collectieve instemming op de drie-eenheid toont de ecologische openingsbede een breuk aan. De planten, dieren en het eencellige zijn in verbondenheid. Waar de klassieke openingsbede met een ‘amen’ de eenheid van de vader, de zoon en de heilige geest bevestigt, staat de mens in de ecologische openingsbede in *Herinner ons* buiten deze eenheid; een breuk die de mens zich moet realiseren en betreuren.

De kritische verandering in de openingsbede duidt het onderscheid aan tussen de mens en de medenatuur. Dit is een centraal thema in het hedendaagse klimaatdebat. Veelal klinkt daarbij de roep dat wij als mensen de afgelopen paar honderd jaar los zijn komen te staan van ‘de natuur’ – waarbij we dus naar de natuur verwijzen als iets wat zich buiten de mens bevindt en waar we onszelf weer opnieuw mee moeten

verbinden (zie ook Armstrong, 2022). Verderop in de 'eucharistieviering' binnen *Herinner ons* wordt een voorstel gedaan om die verbinding weer voor ogen te krijgen. Maar eerst komt er een variant op de rooms-katholieke schuldbelijdenis.

Vanuit performatief opzicht is dit onderdeel van de zogenaamde eucharistieviering in *Herinner ons* uiterst complex omdat het probeert het aanwezige publiek onderdeel te maken van de voorstelling en zogenaamd (of daadwerkelijk) deelgenoot wil maken van dit alternatieve ritueel. Om dit te realiseren, wordt het publiek uitgenodigd om in deze fase mee te doen door een collectieve beaming van 'ach mens' uit te spreken. Het doel van dit performatieve element is de ervaring oproepen van de realisatie van de breuk van de mens met medenatuur. Dit gebeurt door het collectief uitspreken van het 'ach mens', dat een (tijdelijke) bezorgde klimaatgemeenschap creëert die zichzelf (tot het eigen verdriet) los ziet staan van de andere niet-menselijke soorten. Hiermee sluit de invulling van deze openingsbede aan bij wat *Herinner ons* als ecologisch rouwritueel beoogt te doen: ruimte voor mensen creëren om niet enkel het verlies van soorten te betreuren maar ook het verlies van verbondenheid van de mens met andere soorten.

'Ik beleid dat ik gezondigd heb': realisatie van schuld

De volgende verwijzing naar een onderdeel uit de eucharistie volgt in de performance *Herinner ons* direct op de realisatie van de veronderstelde breuk tussen mens en medenatuur:

Ik beleid dat ik gezondigd heb in economie [...] in economie en daden, in woord en gebaar, door mijn schuld [...] door mijn schuld, door mijn grote schuld [...] en daarom vraag ik de dunbekwulp, de wolharige mammoet, de dodo mij te vergeven. Vergeef mij [...] de dunbekwulp zal bij ons zijn. Ach mens. (Herinner ons, 20 mei 2023, Geestmerloo)

Dit lijkt op de zogenaamde schuldbelijdenis, ook een vast deel van elke eucharistieviering, waarin de gelovigen God om vergeving voor begane zonden vragen. De tekst van de schuldbelijdenis luidt:

Ik belijd voor de almachtige God, en voor u allen, dat ik gezondigd heb in woord en gedachte, in doen en laten, door mijn schuld, door mijn schuld, door mijn grote schuld. Daarom smee ik de heilige Maria, altijd maagd, alle engelen en heiligen, en u, broeders en zusters, voor mij te bidden tot de Heer, onze God.

De adressant van de bede is in *Herinner ons* veranderd: de zonden worden niet beleden tegenover God, noch wordt om zijn vergeving gevraagd. De *Herinner*

ons-bede is gericht aan drie (!) uitgestorven diersoorten. De mammoet en de dodo zijn symbolen uit ons collectieve geheugen die staan voor extinctie van soorten. De dunbekwulp staat geografisch en wat betreft tijdsperspectief dichtbij ons: de dunbekwulp kwam namelijk tot voor kort in ons land voor. Deze drie uitgestorven soorten wordt gevraagd de mensheid te vergeven voor haar recente bijdrage aan het uitsterven van soorten. Dit uitsterven is onder meer ontstaan doordat de menselijke soort zichzelf ontbonden heeft van de ecologische eenheid – zoals beleden in het openingsgebed. De ecologische schuldbelijdenis wordt door het publiek beaamd met een ‘ach mens’.

Interperformatief gezien gebeurt in dit deel van de eucharistie-opvoering nog iets relevants. De schuldbelijdenis wordt uitgesproken door de acteur terwijl hij op een kistje is gaan staan. Hij neemt hier de rol van leider van dit ecologische herdenkingsritueel op zich en realiseert dit door op een kist te gaan staan, net zoals de priester bij de eucharistieviering achter het (vaak hoger gelegen) altaar plaatsneemt bij zijn taak als voorganger. Hij doet dit staand in het midden van de verzameling grafkistjes die op de natuurbegraafplaats verzameld zijn. Daarmee zijn de ‘ontvangers’ van de schuldbelijdenis present gesteld.

‘De dunbekwulp zal bij ons zijn’: gedeelde sterfelijkheid

De acteur spreekt: ‘De dunbekwulp zal bij ons zijn.’ Deze bede lijkt sterk op de eerste bede van de introductie van de prelatie – wederom een vast liturgisch onderdeel van elke eucharistieviering – waarin de priester en de gelovigen om beurt bidden:

Voorganger: De Heer zij met u.

Volk: En met uw geest.

Voorganger: Verheft uw hart.

Volk: We zijn met ons hart bij de Heer.

Voorganger: Brengen wij dank aan de Heer, onze God.

Volk: Hij is onze dankbaarheid waardig.

Hiermee suggereert de performance de traditionele bede die de opmaat vormt voor het prelatiegebed. Dat gebed is weer de opmaat voor het eucharistisch gebed waarbinnen de consecratie centraal staat, het moment waarop – volgens de rooms-katholieke traditie – brood en wijn veranderen in het lichaam en bloed van Jezus Christus. Door brood en wijn wordt voor de gelovigen in de rooms-katholieke eucharistieviering Jezus present gesteld in het hier en nu. De tekstinterne auteur bekrachtigt deze materiele presentie door het in te leiden met diverse gebeden over de presentie van de Heer voor de tekstinterne lezer, die bedoeld is om de tekstexterne lezer zich te laten includeren in die gemeenschap.

De bede 'de dunbekwulp zal bij ons zijn' probeert door de 'consecratie' van ledematen die nog gaat volgen een soortgelijke beweging te maken, namelijk het weer present gesteld worden, herinnerd worden in het midden van de menselijke gemeenschap. Maar de dunbekwulp gaat ook op een andere manier bij ons zijn: wij als menselijke soort gaan ons voegen bij de uitgestorven soorten. Daarom staat op deze natuurbegraafplaats, zoals eerder gezegd, voor de gelegenheid een elektronisch bord waarop tijdens de voorstelling het nummer oploopt tot het getal waarop vermoedelijk de menselijke soort uitsterft. Het is de locatie van de performance en de inzet van miniatuurgrafkistjes (die lijken op grafkisten voor overleden mensen) die ook deze associatie van gemeenschappelijk (uit)sterven oproept.

'Neem' en 'bekijk': tastbare herinnering aan verbond/verbinding

In het citeren van de consecratie wordt de herinnering aan extincties in *Herinner ons* weer verbreed tot soorten waaraan de schuldbelijdenis ook gericht was, namelijk de mammoet, de dodo en de dunbekwulp. De acteur bidt:

Toen de dodo ons voorging sprak hij: 'Neem mijn ei, eet ervan, maar vergeet mij niet.' En toen de dunbekwulp ons voorging sprak hij: 'Bekijk mijn snavel, bekijk mijn vlucht, maar vergeet mij niet.' Toen de wolharige mammoet ons voorging sprak hij: 'Neem mijn vacht, neem mijn slachttanden, maar vergeet mij niet.' Ach mens. (Herinner ons, 20 mei 2023, Geestmerloo)

De frases 'neemt mijn ei, eet ervan, maar vergeet me niet' en 'neem mijn vacht, neem mijn slachttanden, maar vergeet me niet' zijn verwijzingen naar de consecratiewoorden van brood ('Neemt en eet hiervan, gij allen, want dit is mijn lichaam, dat voor u gegeven wordt') en van de wijn ('Neemt deze beker en drinkt hier allen uit, want dit is de beker van het nieuwe altijddurende verbond, dit is mijn bloed dat voor u en alle mensen wordt vergoten tot vergeving van de zonden. Blijft dit doen om mij te gedenken'). Zoals elke christen geacht wordt Christus te volgen in zijn dood en verrijzenis, zo zal de mens het lot van de dodo volgen – namelijk uitsterven. Waar de christelijke traditie echter dood en verrijzenis bij elkaar houdt en volgens de christelijke traditie een verbond door Christus aanbiedt, lijkt de performance *Herinner ons* vooral het onoverkomelijke uitsterven van de menselijke soort te benadrukken. Daarbij is de enige hoop de verbondenheid van dit gedeelde lot. Er is geen verrijzenis-idee.

In dit gedeelte van de eucharistieviering in *Herinner ons* gebeurt vanuit het perspectief van interperformativiteit iets relevant: als een *vasa sacra* (heilig vaatwerk) wordt een klein grafkistje van de grond aangereikt aan de acteur en hij heft de zogenaamde resten van overleden diersoorten in het kistje omhoog, zoals ook de hosties in heilig

vaatwerk aan de gemeenschap worden getoond. Daarna begint hij – in de vorm van rozijnen – hosties aan mede-acteurs en publiek uit te reiken. Hiermee worden op sacramentele wijze de uitgestorven diersoorten in herinnering gebracht en wordt de mens door middel van deze herinnering en het nuttigen van zogenaamde ledematen en eieren van uitgestorven soorten de spiegel van de eigen toekomstige extinctie voorgehouden.

De a-temporaliteit van de geciteerde eucharistieviering krijgt hier dus een nieuwe betekenis binnen de klimaatcrisis. Hier wordt niet de gestorven Jezus present gesteld, maar het onafwendbaar lot van elke levende, presente mens die aan het ecologisch inclusieve ritueel deelneemt. Daartoe wordt hier de gemeenschap vergroot tot een ecologisch inclusieve gemeenschap van alle soorten. Het gaat hier niet om een gemeenschap van levenden en doden of de kerk van alle tijden en plaatsen, maar om het creëren van een gemeenschap van alle soorten van alle tijden en plaatsen en het herdenken van en vooruit-beleven van uitsterving – niet in de laatste plaats de uitsterving van de menselijke soort zelf.

De inzet van juist de grafkistjes die eerder zijn ingezet in de begrafenisstoet zijn performatief relevant om deze eindigheid aan te reiken. Eigenlijk wordt in plaats van de verwachting van het leven, de reflectie op de dood aangereikt. Daarom tonen de grafkistjes gelijkenis met reliekschrijnen: het bevat relieken van 'heiligen' die ons voorgingen in extinctie. Alleen waar de heiligen met hun reliekschrijnen in het katholieke denken nog steeds springlevend zijn en in het hiernamaals met God leven, zijn de 'reliken' van *Herinner ons* alles wat er van de doden is overgebleven. Katholieke relieken wijzen over de dood heen, de relieken van *Herinner ons* naar de onafwendbaarheid van onze eigen dood.

Conclusie en discussie: interperformativiteit en intertekstualiteit tussen liturgie en klimaatperformancekunst

De inzet van juist christelijk liturgische elementen in *Herinner ons* lijkt op het eerste gezicht een opmerkelijke keuze. Het is namelijk het Westen – inclusief het westerse christendom – dat verondersteld wordt voorop te lopen in antropocentrisch denken. De viering van het avondmaal of de eucharistie draait zelfs om God als mens. De tegenstelling tussen het westerse antropocentrische denken en de wijze waarop in andere delen van de wereld door mensen op respectvolle wijze met medenatuur wordt omgegaan, wordt tijdens de voorstelling ook expliciet benoemd door een van de acteurs. Desondanks wordt in *Herinner ons* wel met verwijzingen naar christelijk ritueel repertoire gewerkt.

De acteur die de eucharistie opvoerde in *Herinner ons*, verduidelijkte dat hij zelf deze associatie had van schuld en herinneren door het katholicisme dat aanwezig was in zijn opvoeding. Theater, zo stelde hij, is werken met associaties en met beelden die in het collectieve geheugen zitten en in Nederland kunnen we daarvoor uit de christelijke traditie putten (interview Tim Hammer met auteurs, 5 september 2023, Tilburg). In de huidige klimaatcrisis wordt – temeer vanwege het beladen antropocentrische karakter van het christendom – regelmatig naar Aziatische of inheemse tradities verwezen om de verbinding tussen mens en medenatuur weer onder de aandacht te brengen. Het werken met dergelijke verwijzingen naar christelijke rituelen probeert juist een herkenbaarheid op te roepen uit het Nederlandse cultureel-religieuze erfgoed waar vervolgens in kunst op gekapitaliseerd kan worden om een alternatief scenario voor te stellen. In het geval van *Herinner ons* is dat de viering van een ecologisch inclusieve (intersoortelijke) gemeenschap in plaats van een gemeenschap van christelijke mensen. Die viering heeft meteen ook een scherp randje zoals de rooms-katholieke eucharistieviering dat ook heeft, door het feit dat het sterven van Jezus hem door (zijn nabije) mensen is toegedaan: er wordt in *Herinner ons* ook gerouwd om het feit dat sommige soorten alleen in herinnering nog deel uitmaken van deze ecologisch inclusieve gemeenschap. Het eucharistieritueel roept daarmee ook de menselijke schuld in het aandeel van uitsterven van andere soorten op.

Onze intertekstuele en interperformatieve analyse tussen de twee teksten – *Herinner ons* en de verwijzingen daarin naar de rooms-katholieke eucharistieviering – laat een aantal zaken zien:

- Tussen beide teksten bestaat een intertekstuele verhouding: *Herinner ons* citeert delen uit de eucharistieviering. De tekstinterne lezer van *Herinner ons* begrijpt de verhouding tussen beiden teksten, tekstexterne lezers niet noodzakelijk.
- De tekstexterne lezers van de *Herinner ons*-voorstelling worden aangemoedigd zich te vereenzelvigen met de tekstinterne lezer en zich als zodanig in te voegen in de voorstelling zelf. Dit volgt dezelfde dynamiek als de katholieke eucharistieviering, waarbij de tekstexterne lezer ook gevraagd wordt zich te identificeren met de tekstinterne lezer van die viering en als zodanig te participeren in het performatieve ritueel.
- Als twee performatieve teksten een intertekstuele relatie met elkaar aangaan, ontstaat interperformativiteit, waarbij de tekstexterne lezers van *Herinner ons* worden uitgenodigd te participeren in de citerende *en* geciteerde tekst, in casu de eucharistieviering. De eucharistieviering resoneert als het ware mee in *Herinner ons* en juist omdat het om twee performatieve teksten gaat, kan die resonantie niet irrelevant blijven voor de deelnemers van de klimaatperformancekunst.

Precies hierom en hierdoor laat onze intertekstuele en interperformatieve analyse de relevantie zien van het gebruik van bestaande rituelen en liturgische elementen in performances (en rituelen) om het menselijk voorstellingsvermogen aan te spreken. Kunst – klimaatperformancekunst daarbij inbegrepen – speelt met ons menselijk voorstellingsvermogen. Religies kennen een lange traditie van het aanspreken van onze menselijke verbeelding en bieden een rijk repertoire aan rituelen die de zintuigen zo aanspreken dat we ons voorstellingen kunnen maken die voorbij het hier en nu reiken. Dit gebeurt bijvoorbeeld in het ritueel van de eucharistie. De eucharistie werkt in de uitvoering daarvan in de rooms-katholieke context al met a-temporaliteit. Dat wordt bekrachtigd door de consecratie waarbij brood en wijn het daadwerkelijke lichaam en bloed van Christus worden. De inzet van de eucharistie in *Herinner ons* probeert ook het lijden en het sterven uit het verleden voor te stellen en zintuigelijk tastbaar te maken door het uitreiken van zogenaamde ledematen van uitgestorven soorten (deelname aan deze eucharistie bleef overigens vanwege logistieke uitdagingen beperkt tot enkele deelnemers).

Daarnaast is de eucharistie-opvoering in *Herinner ons* niet alleen een herinnering aan het verleden, maar spreekt het de aanwezigen aan om het toekomstige uitsterven van de menselijke soort voor de stellen in het heden. Het roept middels een herkenbaar ritueel repertoire op om soorten te herinneren die al lang geleden zijn uitgestorven, het proces van afscheid nemen waar we ons als mens nu in bevinden onder ogen te zien, en ons het toekomstige uitsterven van de mens voor te stellen. Als onderdeel van de performance *Herinner ons* kan door het aanspreken van het menselijke voorstellingsvermogen de gecreëerde gemeenschap uit het rooms-katholieke ritueel van de eucharistie gemakkelijk uitgebreid worden naar andere soorten. Het format van de eucharistie dat normaal op de menselijke verbintenis duidt, is herkenbaar, maar wordt door 'kritische verandering' eenvoudig uitgebreid door een gedeeld lot van lijden met andere soorten voor te stellen. Het is exact het ritueel van de eucharistie dat zich uitermate goed leent voor het voorstellen van een ecologisch inclusieve gemeenschap die over tijd en plaats heen reikt.

Literatuur

- Armstrong, Karen. 2022. *Sacred Nature: Restoring Our Ancient Bond with the Natural World*. New York/Toronto: Knopf.
- Bial, Henry. 2007. "What is Performance?" In *The Performance Studies Reader*, geredigeerd door Henry Bial, 59-61. Londen/New York: Routledge.
- Bosman, Frank, en Archibald van Wieringen. 2022. *Video Games as Art. A Communication-Oriented Perspective on the Relationship Between Gaming and Art*. Berlijn: De Gruyter.
- Cunsolo, Ashlee, en Neville Ellis. 2018. "Ecological Grief as a Mental Health Response to Climate Change-related Loss." *Nature Climate Change*, no. 8: 275-81.

- Drewal, Margaret T. 1992. *Yoruba Ritual: Performers Play Agency*. Bloomington: Indiana University Press.
- Elich, Tom. 2013. "Full, Conscious and Active Participation." In *Vatican Council II. Reforming Liturgy*, geredigeerd door Carmel Pilcher, David Orr en Elizabeth Harrington, 25-42. Adelaide: ATF Theology.
- Engle, Paul, en John Armstrong, red. 2007. *Understanding Four Views on The Lord's Supper*. Grand Rapids: Zondervan.
- Foley, Edward, red. 2011. *A Commentary on The Order of Mass of the Roman Missal*. Collegeville: Liturgical Press.
- Giannachi, Gabriella. 2012. "Representing, Performing and Mitigating Climate Change in Contemporary Art Practice." *Leonardo* 45, no. 2: 124-31.
- Grainger, Roger. 2009. *The Drama of The Rite. Worship, Liturgy and Theatre*. Brighton: Sussex Academic Press.
- Grimes, Ronald. 2014. *The Craft of Ritual Studies*. Oxford: Oxford University Press.
- Interview Gienke Deuten (regisseur *Herinner ons*) met auteurs. 5 september 2023, Tilburg.
- Interview met Tim Hammer (acteur *Herinner ons*) met auteurs. 5 september 2023, Tilburg.
- Kilmartin, Edward. 2004. *The Eucharist in the West. History and Theology*. Collegeville: Liturgical Press.
- Mielke, Laura. 2019. *Provocative Eloquence: Theater, Violence, and Antislavery Speech in the Antebellum United States*. Ann Arbor: University of Michigan Press. <https://doi.org/10.3998/mpub.9958574>.
- Parks, Ward. 2019. "Oral Tradition and the Canterbury Tales." In *Oral poetics in Middle English Poetry*, geredigeerd door Marc Amodio, 149-79. Abingdon: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429196836>.
- Power, David N. 2003. "Eucharist in Contemporary Catholic Tradition." In *New Catholic Encyclopedia*, deel 5, geredigeerd door Berard Marthaler, 415-31. Farmington Hills: Thomas Gale.
- Wieringen, Archibald van. 2022. *The Seven Sacraments of the Catholic Church. A Fresh Biblical Perspective*. Münster: Lit Verlag.